

Հ. Ն. ՍԻՐՈՒՆԻ

ՕՐՄԱՆՑԱՆ ԵՎ ԻՐ ԺԱՄԱՆԱԿԸ*

8. ՀԵՏԱԴԱՐՁ ԱԿՆԱՐԿ

«Խոսք և խոսք»-ը Օրմանյանի տեսակ մը ինքնակենսագրությունն է:

Մոտ հարյուր գլուխներու մեջ, Օրմանյան իր կյանքն է պատմած իր զանազան երեւելիքներով ու հանգրվաններով, ու պարզած իր մտածումները: Երկու տասնյակ գլուխներ գրաված են իր ժանձնական կյանքի պարզաները՝ և ռետանեկան հիշատակները: Բայց գրքին մեծագույն մասը հատկացված է իր գործը բացատրելու, սկսելով Անտոնյան միաբանության մեջ իր դերին, հակահասունյան պայքարին և իր վերագրված մինչև վախճանը կյանքին, իր վարած մասնավոր պաշտոնները, Կարեն առաջնորդությունը, ուսուցչությունը էջմիածնի մեջ, Արմաշի դպրեվանքը, Կոստանդնուպոլսո պատրիարքությունը, անպաշտոն շրջանը, Երուսաղեմի նվիրակությունը և այլն:

Բայց ինչ որ ավելի այժմեություն կուտա այս գրքին՝ իր բուն խոհերն ու խոսքերն են, այսինքն՝ իր այն մտածումները, զորս կպարզե իր շրջապատին մասին, դեպքերուն մասին, որոնց խառնվեցավ, ու մարդոց մասին, որոնց հետ շփվեցավ այդ գեպքերու ընթացքին, և այսպիսով պարզելով նաև իր ներսի մարդը: Այս տեսակետով որքա՞ն շահեկան է կարդալ իր մտածումները Համի, և անոր քաղաքականության, հեղափոխական շարժման ու ջարդերուն, ու հայ ժողովուրդի ապարդյուն վրա՝ նվազ հետաքրքրա-

կան չէ, երբ կշռափն հարցեր ալ, որոնց հանդեպ չէր կրնար անտարբեր ըլլալ հոգեվորական մը, ինչպես կուսակրոնությունը, քահանայական հարցը, ամուսնական խնդիրը և ապահարզանը, և ի մասնավորի Հայ եկեղեցվո բարեկարգությունը: Եվ վերջապես Օրմանյանը ճաննալ ուզողին համար քացառիկ շահագրգռություն կներկայացնեն էջերը, երբ ան կբացատրե իր բմրոնումը հավատքի և սիրո, ազատության, կանխատեսության, վաղյակն եղանակի, պարտքի և պարտականության մասին:

Այնպես որ այս գիրքը տեսակ մը ուղեցույց է Օրմանյանը դատելու, որովհետև ան լրիվ հնարավորություն կուտա մեզի կշռելու անոր առած քայլերը, և խորքը անոր խառնված դեպքերուն: Անոր լուսով կարելի է բացատրել իր վրեպներն ու բիծերն ալ և շրջապատին տիրելու իր ճիգը: Բարեբախտաբար չանցած է անկեղծ ըլլալ «Խոսք» և խոսք»-ին մեջ և իր բուն մտածումները մեզմե չէ ծածկած: Այնտեղ, ուր փորձած է ժլատ ըլլալ իր արտահայտությանց մեջ, իր բուն մտածումը կզգացվի տողերուն տակեն:

Օրմանյան իր «Ազգապատում»-ին մեջ տված էր արդեն պատմությունը իր պատրիարքության, Բայց ճերբորդ դեմք» մըն է հոն: Պատմագիր Օրմանյանն է, որ կխոսեր պատրիարք Օրմանյանին վրա: Զիշտ է, որ այնտեղ ալ լայն տեղ տված էր իրեն՝ իր շրջանին մասին խոսելու առթիվ, և հաճախ պատմություն գրելու տեղ իր պատրիարքության պաշտպանողականն էր ըրած ավելի: Բայց վերջապես քիչ մը կաշկանդված էր

* Ետևումակված «էջմիածին» ամսագրի 1981 թվականի Մ Մ Ե-ից, Զ-ից, Է-ից, Ը-ից, Ֆ-ից, ԺԱ-ից, ԺԲ-ից և 1982 թվականի Մ Մ Ա-ից, Բ-ից և Գ-ից:

Հոն, ռեհոհք և խոսքը-ին մեջ արդեն միմիայն ինքն էլ Հոն մեզ կպատմեն իր ներքին մարդը, և իր շրջապատը կդիտեն այլևս իր ալքերով միայն և իր զգացումներովը, Հոն ավելի որոշ են հետևաբար իր նախասիրություններն ու իր ատելությունները, և ավելի որոշ հոգեղեն մարդը:

Ցոթանասունըտ տարեկան է արդեն Օրմանյան, երբ կսկսի իր ռեհոհք և խոսքը-գրել, այսինքն ծերունի մըն է արդեն Հոն, որ կզգա, թե ռավական ապրեր է, թե մոտեցեր է կյանքի վախճանին, թե ստիպված է ալ մահվան մասին մտածել:

Եվ արդարև, առաջին իսկ տողեն կզգաս մահվան պատրաստվող մարդու մը արտորանքը՝ լսեռած ըսելու համար իր վերջին ըսելիքը: Անզգապատում-ին մեջ ան երկար պատմեր էր իր կյանքն ու գործը մեզի. բայց կվախնա, որ զեռ բան մը պակաս է ըսած, թե այդ բանը եթե չըսե, վաղվան մարդիկ սխալ պիտի ճանչնան ու դատեն գինքը, թե վերջապես, լսեռած պետք է արատ մը լծով հոգին: Ինքն է, որ արդեն կրացատրե իր մտահոգությունը այս գիրքը գրելու ատեն. Եփրիի առնել կյանքիս և ընթացքիս և դործերուս մասին բռնած ուղղությունս և հետևած սկզբունքներս, ըլլա իրր խոստովանություն, ըլլա իրր կենսագրություն, հուսալով որ աշքս լույսին փակելն ետքը, երբ այս տողերս ի լույս ելլան, կարենան իմ վրա ուղիղ դատաստան մը կազմելու նպաստել:

Երբեքներու ալ օգտակար ըլլալը: Եվ արդի գիրքը կաշխատի նպատակը իր վրա օտարի դատաստան մը կազմելու: Խոստովանություններ գրեթե չկան Հոն, որովհետև ան միշտ զգուշացած է իր վրեպները բացատրել, ու ծանրացած է ուրիշներու վրեպին վրա, բայց կարելի է իրեններն ալ քաղել իր իսկ արտահայտություննց մեջն:

Իզուր է կարգ-կանոն փնտռել ռեհոհք և խոսք-ին մեջ: Ոչ իսկ լափի զգացում կրնաս պահանջել մարդե մը, որուն միակ մտահոգությունը պատմությունն կորզել է նպատատավոր վճիռը: Օրագրությունն մըն է ավելի, որ օրը օրին ան թուղթին վրա կշարե փաստերը, որ միտքը կուզան: Ան չի վախնար և

կրկնութենե, ռավ է, որ ընթերցողները լավ մը համոզվին, երբ օր մը իր այս գիրքը կարդան:

Ինքն է, որ արդեն կխոստովանի. «Միտք լուսնիմ ժամանակի և կամ նյութի դասավորություն պահել, որուն համար պետք էր ծրագիր կազմել, այլ ինչ որ միտքիս ներկայանա, զայն պիտի գրեմ անշատ և ընդհատ հատվածներով»:

Ռեհոհք և խոսք-ը գրած ատեն, փաստանյութեր և աղբյուրներ լուսնի ձեռքին տակ, ու պարզապես նոթերն է, որ կառաջնորդվի ու զարմանալու չէ հետևաբար, եթե հիշողությունը իրեն կղավաճանե երեման:

Ինքն է, որ կրսե. «Նախ և առաջ հայտարարեմ, որ ոչ հետևած աղբյուր ունիմ և ոչ ուսումնասիրած գիրք: Երուսաղեմն մեկնած եմ առանց գիրքի և առանց հիշատակագրի. հազիվ թե առձեռն համառոտ օրագրություն մը առած եմ մեկտեղ, որով կրցա ճշտել ինչ-ինչ թվականներ»²²²,

Եվ լսողանք նաև, որ այդ գիրքը կգրե անկյուն մը քաշված ու կտրված աշխարհին, միշտ զեռ դուրսը զեռ կզոռան ուսմանը ու փողոցները լեցուն են հայ գիականներով: Ու մյուս կողմն զծվար կրուն արդեն գրիչը: «Մարմնույս մեքենան իր հինցած ըլլալը կմատնե: Մազերս թափած, կես ճաղատ, աչքերս վատացած, ակնոցով ալ համարձակ կարդալ չեմ կրնար, ականջներս ծանրացած, ակոսներս արվեստական, պորտս գոտիի կարոտ, ծունկերս հոգացավով, ոտքիս երակները ուռած՝ առածգական գուլպայի պարտավորված, վերջապես ամեն մասեր տկարացած»:

Ռեհոհք և խոսք-ը ծերունիի մը վերջին զրույցներն են, երբ արդեն կյանքը խույս տալ սկսած է իրմե և երբ ալ հույսը լուսնի, թե պիտի կարենա վախճանի մը հասցնել իր գիրքը, բայց միշտ մղձավանջ մը ունենալով մտքին մեջ. — թե լսեռած պետք է սրբվիլ ամեն բիծերն ու անարատ ներկայանալ անողոք դատավորին առջև, որ պատմություն կկոչվի:

Իզուր էր այս մտատանջությունը: Մենք առանց ռեհոհք և խոսք-ին ալ Օրմանյանը անպարտ պիտի հանձնեինք պատմության:

9. ՈՐՊԵՍՁԻ ԴԻՄԱՆԱ ՀԱՅ ԵՎԵՂԵՑԻՆ

Օրմանյանի մտքի վաստակին վրա այս րեհոհանուր ականարկը նետած ատեն, չէինք կրնար ըզգմաթիվ այն տեսություններուն մեջ, դորս ան նվիրած է հայոց պատմության այլազան երևութներուն և հայ կյանքը հուղող զանազան հարցերու, լառանձ-

նացնել գոնե մեկ քանին, իրեն հիմնական կետեր իր մտածումին մեջ:

«Հայոց Եվեղեցի» հատորին մասին խոսելու առթիվ, անդրադարձանք իր մտածումներուն Հայ Եվեղեցի ինքնին և վար-

²²² Ռեհոհք և խոսք, էջ 486:

ղապանությունը շուրջ, ինչպես և անոր տեսությանը Հայ Եկեղեցվո ապագային նկատմամբ իր խոհերուն ալ:

Հոգեւորականի մը համար, որ այնքան մոտեն ուսումնասիրած է Հայ Եկեղեցին իր վարդապետությանը ու ծանրուն մեջ, և այնքան խոր է պրպտած ալ ինչ Եկեղեցվո պատմությունը իր բոլոր շրջաններով, ոչինչ ավելի բնական է քան ճանչցած ըլլալ բարենորոգումները, որոնց կկարողի Հայ Եկեղեցին մեր օրերուն:

Ու հիմա, որ սեղանի վրա է կրկին այգ հարցը, կարծիք գիտնալ, թե ի՞նչ եզրակացությունը հանգած էր ինքը Օրմանյան:

Պետք է ըսել սկիզբն, որ Օրմանյան անոնցմէ չէր, որոնք կրողային հիմնական բարեփոխությանը ենթարկել Հայ Եկեղեցին, նոր օրերուն պատշաճեցնելու համար զայն բացարձակապէս Արդարեւ, իր օրերուն ալ, ինչպես և հիմա, շատեր կան հայ հոգեւորականության մեջ, որոնք կուզեն հիմնական բարեկարգել Հայ Եկեղեցին, ինչպես իրենք կըսեն, կամ զայն արգիականացնել, ինչպես որ կըրողան իրականին մեջ:

Օրմանյան Հայ Եկեղեցվո համար բարեկարգության ծրագիր մը հղացած է ինքն իսկ, Մակար կաթողիկոսի օրով, երբ էջմիածին կգտնվեր իբրեւ զաստիս:

Շնորհիւ էջմիածին ուսուցիչ էի, — կըրն Օրմանյան, — երանկահիշատակ Մակար կաթողիկոսի խոսած եմ, քանի որուն և կարող և խոհական եկեղեցականներէ հանձնաժողով մը կազմել, որ խնամով ուսումնասիրեն նախնական Հայ Եկեղեցին յուր ամեն տարրերով, դոն ու զատն հինն ու նորը, սեփականն ու եկամուտը, և յուր աշխատությանը արդյունքը կանոններու և հրահանգներու կերպով բանաձևեն, և յուր աշխատությունը անպաշտոն տպագրությանը հղվի եպիսկոպոսներու, կարող վարդապետներու, ուսլալ քահանաներու և հմուտ աշխարհականներու, և անոնց տեսություններն ու կարծիքները համաքվելով հանձնաժողովին դառնան, որ երկրորդ խմբագրութեամբ ընդունելի կարծիքները յուրացնեն, և այդ երկրորդ խմբագրութեանը իբրեւ պատրաստ նյութ ազգային եկեղեցական մեծ ժողովի մը հանվի, և հաստատություններով ու փոփոխություններով վավերանա, և Հայ Եկեղեցվո զապանության ու վարչության, կանոնականության ու արարողության օրինագիրք ըլլա, և ըստ այնմ սկսի կատարվիլ ամենայն ինչ, որ Հայ Եկեղեցվո կյանքը կկազմեն և անոր զուտ ինքնությունը կապահովեն²²¹:

Օրմանյան կըսեն, թե կաթողիկոսը իր առաջարկը ընդունելի դատած է և իրեն պիտի հանձնեն նախապատրաստություններով զբաղիլ ամառնային արձակուրդին տուն, բայց իր մեկնելու ստիպվիլը էջմիածինն ծանոթ պայմաններուն տակ վիճեցուցած է գործը, և հետագային ալ չէ արձարծված. որովհետև կաթողիկոսը ինքն ալ շատ ապրած չէ անկե ետք: Ու կավելցեն. «Սակայն ինչ որ հապաղած է՝ կորած չէ, կըսն լատին առածը. (Quod differtur non auportur), և ոչինչ կարգելու որ ինչ որ այն տուն չկորցավ գործագրվի, առաջիկային կարենա իրականանալ»:

Օրմանյանի կարծիքով, Հայ Եկեղեցվո բարեկարգման հարցը սկսած է արժարծվիլ իրականին մեջ 1905-ի ուսական հեղափոխութենէն և 1908-ի օսմանյան ազատութենէն հետո ստեղծված մթնոլորտին մեջ, թերև որ ամեն կողմ վերանորոգություն և բարեկարգություն սկսավ խոսվիլ և երբ մեր Ազգին մեջ ալ եկեղեցական բարեկարգության խնդիրը ընդարձակվեցավ, և ամեն կողմն խոսակցություններ և խմբագրություններ, ծրագիրներ և առաջարկներ սկսան երևան գալ, յուրաքանչյուր ոք իր տեսությանը կամ հաճոյից համեմատ եկեղեցական նոր կացություն մը ստեղծել փափագելով:

Այս խառն ու բուռն արտահայտությանը մեջ ես սիրեցի համառ լուծություն պահել, գիտնալով որ բոլոր պրոդներ և խոսողներ զնոյմս առածն, և զգալի հետևանք մը պիտի չկարենան ունենալ, քանի որ իրենց համար հաստատուն հիմ մը չունենին, և բոլոր փաստերնին ժամանակին պահանջին, ժամանակակից հոգւոյն, և ժամանակներու փոփոխության վրա հիմնված էր, որոնք առաձգական իմաստ ունին և հաստատուն գետին չեն ընձեռներ:

Բայց եթե այն տուն լոնցի ու չխոսեցա, հարկավ ես ալ իմ տեսություններս ունեի, մանավանդ եկեղեցական նյութներուն մասին շատերն ավելի ծանոթություն ունենալովս: Արդ, ինչ որ ցարդ գրավորապէս չեմ հրատարակած, գոնե այս Խոհք և խոսքերս մեջ, հիշատակել կուզեմ, բոլորովին ծածկած լըլլալու համար²²¹:

Օրմանյան հետո կպարզեն իր տեսակետը Հայ Եկեղեցվո բարեկարգության հարցին մասին, ըսելով առաջին հերթին, թե այդ բարեկարգությունը ուրիշ բան պետք չէ ըլլա, բայց եթե մոտենալ առաքելական դարերուն, որդեգրելով եկեղեցիներու սկզբնական պարզությունը և հասնելով մինչև անոնց վերջնական դիմագծութեան շրջանին,

²²¹ «Խոհք» և խոսք, էջ 300—301.

²²¹ Խոհք, էջ 305.

խել նետել հետամուտ տարրերը, որոնք սպորդած են Հայ եկեղեցվո մեջ 431 թվականին, այսինքն Եփեսոսի ժողովին հետո, ոչ թե սակայն ուստումով մը առաջին դարուն վերադառնալ փորձելով, ինչպես ըրին բողոքականները, առանց իրենց հիմ ունենալու ավանդության շարունակությունը:

Հետամուտ տարր ըսելով Օրմանյան կհասկնա այն գիշողությունները, զորս հայերն ըրին հույներուն իրրև փոքրագույն շարիք, այսինքն Օրթոդոքս եկեղեցին տարրեր մտցնելով Հայ եկեղեցվո մեջ, հեռացնելու համար ամբողջական ձուլման վտանգը, և այն լատինական եկամուտները, որոնք մտան Հայ եկեղեցվո մեջ ունիտոններու միջոցով, երբ Հայ եկեղեցվո վարդապետները շլատին դպրոցամոլ դրությամբ (scolasticisme) փայլին շլանալով, ժանջատման շորս կետերին, այսինքն պապությունն և, քաջաբան, Որդւո Քրիստոսն ու երկու լուսութեան դուռն և դած լատին վարդապետությունները առհասարակ յուրացուցին²²⁵, «Կրօնական սկզբանց մեջ պահպանողական մըն եմ,— կըսեն Օրմանյան,— բայց պահպանողությամբ աղավաղմանց և հավելմանց պաշտպանը չեմ. հինն է իմ նպատակս, նորեկները և եկամուտները և օտարամուտները պաշտպանել պահպանողականությունն էլ: Դարուս հոգին թեթևություն կուզի. պարտավորիլ կետեր քիչ, միտք հոգնեցողները սակավ, ձեռք կաշկանդողը պակաս, բեռ ավելցնողը նվազ, և այսպես է Հայոց եկեղեցին: Բայց պիտի կարենա՞նք այդ վիճակը իրականացնել, օտարամուտը թոթափել, նորեկները կարճել, եկամուտները վտարել»²²⁶:

«Ես աղատարար կրնդունիմ բառնալ և հեռացնել մեր եկեղեցին ամեն հունական և լատինական հետին ժամանակներու հավելվածները ու աղավաղումները, և համամիտ եմ մեր դավանականը ամփոփել Եփեսոսի ժողովով, մեր կանոնականը կազմել Թարգմանչաց դարով, մեր ծիսականը առ առավելն Օմենցիի ժամանակով, մինչև իսկ կհավանիմ Շնորհալիի հավելվածները կամավորություն վերածել և պարտավորիլ լծանշնալ: Ահա՛ իմ ըմբռնած եկեղեցական քարեկարգությունս, հիմնական սկզբունքներու շնորհալի, հայկական դրությամբ հավատարիմ մնալով, և իրապես ու տիրապես բեռները թեթևացնելու նպատակին ծառայելով:

Շատ առթիվներ ունեցած եմ իբրև ուսուցիչ և ուսումնասիրող մասնավոր կետեր գննելու և քննելու, և միշտ թեթև և շատ

ամփոփ գտած եմ Հայ եկեղեցվո նախնականը, նվազ բեռնավորյալ յուր դավանականը, աղատական յուր դյուրությունը, և դյուրատար յուր կանոնները»²²⁷:

Օրմանյան խորհուրդ կուտա բավականալ եկամուտները վերցնելով և ոչ թե ժամանակին մտայնությամբ կետ առ կետ համաձայնեցնել Հայ եկեղեցին, բայց մանավանդ գործադրության մեջ խոհեմությամբ և խոհականությամբ շարժիլ, «Վասնորհի ղիտեմ թե,— կըսեն,— դյուրին չէ նախապաշարմանց դեմ մարտիլ, օգտակար չէ խիղճեր վրդովել, վնասակար է գահավիժ որոշմանց հետևիլ, փտանգավոր է առանց նախապատրաստությանց ձեռնարկներ ընել»:

Ուստի կթելադրեն, որ ժինչպես անզգալարար մուտք գտած են եկամուտները և տեղ գրաված են աղավաղումները, պետք է, որ նույնպես ալ անզգալարար վերցվին և աստիճանաբար անհետանան:

Հիմնական ալ սկզբունքի կողքին, Օրմանյան պարզած է հաճախ իր տեսակետները հրատապ հարցերու մասին ալ, որոնք սեղանի վրա կուգան ստեպ և որոնց վերջնական լուծումը նույնպես կապված է եկեղեցվո բարեկարգության և ուղի առթիվ մշակվելիք նոր կանոններու հետ: Անոնցմ հոմանց լուծումը կյանքը հարկադրած է արդեն ստիպողական պարագաներու առթիվ, բայց որենք դառնալու համար անոնք նվիրագործման կարիք ունին միշտ:

Ընդհանուր մտայնություն մը կա նախ կուսակրոն հոգևորականությունը վերցնել Հայ եկեղեցին: Օրմանյան կցտտագովի, ընդհակառակը, կուսակրոն հոգևորականությունը և դեմ է զայն ջնջելու. «Նախ և առաջ ընություն հակառակ չեմ կարծել» ընություն բերումները կանոնավորել և զսպել. ընդհակառակն անրնական կկարծեմ մարմնո հաճույքներու և հեշտանքներու և բերմունքներու անպայման հետևիլ, և կերպով մը մարմինին դերի ըլլալ, հոգվո գերազանցությունը անարգել, միտքի կանոններուն չհպատակիլ... Այս սկզբունքով անտեղի և անբնական չի կրնար ըսվիլ, որ ոմանք ինքզինքնին մարմնական հեշտանքների դրկել ուզեն, և կուսակրոն կենցաղի հետևիլն... Ամուրի եկեղեցականությունը, ինչ ալ ըլլա անոր ծագումն ու զարգացումը, այլևս օրինական պահանջի կարգ անցած է և կրոնական ընկերականության մեջ այդ ընթացքին հետևողներու պետք կա»²²⁸:

Իր կարծիքով անչափահաս տարիքեն կուսակրոն ուխտի նվիրված հոգևորականները

²²⁵ «Երեզ և խոսք», էջ 309:

²²⁶ Անդ, էջ 460—461:

²²⁷ Անդ, էջ 309:

²²⁸ Անդ, էջ 48—49:

նաև մեր շին քննորոշեր նախ, և հետո անոր համար, որ Լուսավորչին չի սկսիր հայ քրիստոնեությունը:

Իսկ եթե անպատճառ անհրաժեշտ նկատվի, որ Հայաստանյայց Եկեղեցին ալ երկրորդական կամ վարդապետական անուն մը ունենա, մեր տեսությունը հարմարագույն է Ուղղափառ կոյումբը նախընտրել, հայերեն ընդհանրապես, յուր իմաստով՝ արևելյան եկեղեցիներու կոյումբին համապատասխանե-

լու առաջնությունն ունեցած կըլլա, այսինքն է հույներուն Ուրոշոֆս և ուսաներուն Պրավոսլավ կոյումբներուն²³⁴:

Տարբեր խնդիր, որ Օրմանյանի առաջարկած ձևն ալ իր անպատեհությունն ունի, օտար լեզվով գրվելու ատեն, որովհետև պետք պիտի ըլլար տարբեր ձևերով տառադարձել «Ուղղափառ» բառը զանազան լեզուներով: Ի՞նչ ավելի պարճախոս, քան «Հայ Եկեղեցի» տիտղոսը:

10. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՈՐԴԸ ԵՎ ԻՐ ԴԱՍԸ

Այս էջերու ընթացքին հաճախ անդրադարձանք Օրմանյանի տեսություններուն և տեսակետներուն հայ կյանքի ամենն հրամայ հարցերին մեկուն՝ Հայկական դատի մասին, հարց, որ իր ամենն ուշադրով փուլին մեջ մտած էր այն պահուն, երբ Օրմանյան հայ կյանքի բնմը կուգար, և որ տազնապալի բազմաթիվ փուլերի անցավ Օրմանյանի հետադաքառասնամյա գործունեության զանազան հանգրվաններու ընթացքին: Այնպես որ լրիվ գիտենք, թե ի՞նչ կ'մտածեր Օրմանյան Հայկական հարցի և հայ ազատագրության պայքարին ծնունդ տվող պայմաններուն, անոնց անցուցած ճղնաժամերուն և հավանական ելքի մասին:

Հիմա, որ մտքի վաստակը վերջին ակնարկի մը բովեն կանցնենք, շինք կրնար վերջին քաղ մը լրենել նաև իր մտածումներին այդ դատին մասին, մանավանդ ինչ կ'վերաբերի իր տեսությանց քաղաքակիրթ կոչվող աշխարհին բռնած դիրքին շուրջ:

«Աղղապատում»-ին մեջ լայն տեղ տված հանգրվաններուն, ուրկն անցած Հայ դատն ու հայ ազատագրական շարժումը, «Խոհ» և խոսք»-ին մեջ կ'ստացնեն իր դատաստանները: Շատ տեղին դիտել կուտար «Խոհ» և խոսք»-ի հրատարակիչը զայն հետմահու լույս ընծայելու առթիվ 1929-ին. «Պետք է քանի, որ «Խոհ» և խոսք»-ին մեջ մասնավոր ուշադրության արժանի էջերը անոնք են, ուր հեղինակը իր կարծիքները կ'հայտնեն հայ ժողովուրդի քաղաքական ճակատագրի մասին և դիտել կուտա նվրդական պետություններու մեզի աննպաստ դիվանագիտությունը»:

Հայը տառապած էր Քուրդիո բոլոր վարչակարգերուն տակ: Հայ ժողովուրդի պատմությանը զբաղող մը չէր կրնար չգիտնալ այդ և չէր կրնար հետևաբար Քուրդիո կապել Հայկական դատը, մանավանդ տեսնել հետո արհավիրքը, զոր հայ ժողովուրդին բերավ Օսմանյան Սահմանադրությունը, և պատմության մեջ իր նմանը քիչ անգամ արձանագրված այն մեծ եղբունը, զոր «երիտասարդ թուրք»-երը մեզ բերին:

«Երիտասարդ թուրք»-երու կազմակերպած սպանդը 1915-ին և անոր հաջորդող տարիներուն հարևանցի միայն քննած է Օրմանյան: Եվ այդ շատ քնական էր: Երբ այդ մասին ան կ'գրեր «Խոհ» և խոսք»-ին մեջ, պատերազմը դեռ ավարտած չէր. ոչ միայն զգույշ էր ինքը իր մտածումները թուղթին հանձնելու ատեն, այլև սպանդը դեռ լրիվ ծանոթ չէր իր բովանդակ արհավիրքին մեջ: Հետագային, երբ հայ ժողովուրդին այդ նոր մարտիրոսագրությունը լրիվ պարզ եղավ մեզի, Օրմանյան ոչ ևս էր:

Փոխարեն Օրմանյան լրիվ գիտեր, և այդ դեռ շատ կանուխեն, թե ի՞նչ եղած է նվրդական պետությանց վերաբերումը դեպի փոքր ժողովուրդի մը մեծ գատը: Տասնյակ տարիներ ապրած նվրդականի ծոցին մեջ, ան մոտեն գիտեր, թե ի՞նչ են նվրդապա և իր քաղաքականությունը:

Օրմանյան մոտեն շոշափած էր զանոնք, ու գիտեր որ նվրդական չի շարժի տեղեն, և թե անմիջական շահ մը չունենա:

Ակնարկելով մեծ պետությանց դիրքին 1895-1896-ի դեպքերուն ատեն, Օրմանյան կրսն. «Միջազգային միջամտությունը, որ 1878-ի Բեռլինյան հողվածով գոյություն առած էր, խնդիրը կորորեր առանց վերադասելու, և իրոք այնպես ալ ըլլալ հնար չէր, քանի որ քաղաքականապես անհնար էր վեց պետությանց տեսություններուն և շահերուն համեմատաբար նույն կետին վրա համաձայնիլ, մանավանդ որ հայը ոչ ցեղակից և ոչ կրոնակից էր խնդիրը ձեռք առնողներուն հետ, այլ ինքն պարզ լծակ մըն էր յուրաքանչյուրին ձեռք յուր շահը շարժելու, որով և նորա օգուտը չէր կրնար ոչ մեկուն սրտագին և անկեղծ և իսկական նպատակն ըլլալ»²³⁵:

Այն անտարբերության մասին, զոր օտար պետությունները հանձին իրենց դասականատուներուն ցույց տվին 1896 թվականի օգոստոս 14-ի ջարդին օրը, Օրմանյան կ'գրեր.

²³⁴ «Հայոց եկեղեցի», էջ 188.

²³⁵ «Ազգապատում», Գ, էջ 5045.

«Բերայի մեջ ալ դեռապանատուններու գոտներուն առջև կոտորածներ եղան, և դրամատունը ազատելու համար վայրկեանապես իրարու անցնող եվրոպական դեռապանությունը և կառավարության վրա զիջանելու բռնություն գործածող ներկայացուցիչներ, կրցան անտարբերություն մը ականատես ըլլալ իրենց աչքին առջև կատարված անլուր անզթութիւնը և եղբրական տեսարանները դիտեցին, աղբակիր կառքերով դիակներու տեղափոխվիր նկատեցին, որոնց մեջ կիսակենդաններ ալ գտնվեցան»²³⁶։

Օրմանյանի համար ցերեք էր հետեաբար որեւէ բարիք հուսալ անձնապաշտ Եվրոպային և հույս դնել փաղաքուշ ճառերուն վրա, որոնք երբեմն կարտասանվեին խորհրդարաններու ընթերցման, պարզապէս Համիդը շփոթեցնելու համար իր կարծիքով սխալ էր որեւմէն Եվրոպայի հավաստիքներուն կրօննաձգող, դազանը զգտնել փորձել։

Խոսելով Իզմիրլյանի վարած բուն քաղաքականության մասին սուլթան Համիդը, զիս, Օրմանյան կրտս. «Եւրոպական համագումարն էր, թէ աղետից սկզբնապատճառը նույնիքն սուլթանն էր, որով անկէ դարձան սպասելը անտրամաբանական կատարներ, և բոլոր հույսը եվրոպական միջամտության վրա հաստատած ըլլալով, անոնց հետ հայտնի և համարձակ հարաբերություն կմշակել, միշտ միջնորդ ունենալով կուսակցական գործիչները և անոնց համակիր յուր թարգմանները, Իզմիրլյանի դժբախտությունն եղավ յուր անկեկալությանց և իսկապէս իրականությանց մեջ տիրող անշրպեւոր, Եվրոպական պետությունները, ըլլան Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրող վեցերը, ըլլա գործադրությունն ստանձնող երեքները, երեք ամիս շարունակ տիրող կոտորածը արգիլելու իսկ միջամտություն չէին բրած, կոտորածին հետեանքներուն մտադրություն չէին դարձուցած. բայց Իզմիրլյան յուր տեսությանց վրա ամուր ապարդյուն խոստումներով կօրորվեր և յուր բուն ու հախուռն ընթացքն չէր հեռանար, կուսակցական գործիչներն քաղաքականություններ կհարգէր, քաղաքական փորձառություն մը զորացած խոհականներու թելադրությունները կանադգնէր»²³⁷։

Օրմանյան, հետեաբար, ապարդյուն կգտներ որեւէ փորձ անգամ մը ևս ապավինելու Եվրոպային, ուսեղամ մը ևս ճաշակել լեզին, նույն այդ տեսակետին վրա է Օրմանյան պատերազմի օրերին ալ, երբ հայ ժողովուրդը ցմրուր խմած է դառնութեան բաժակը, և երբ դուրսը Եվրոպան կշարունակէ փաղաքուշ խոսքեր ընել հայուն հասցեին ու

նոր հույսերով օրորել զայն. «Կմնա որոնել և որոշել, թէ ո՞վ պիտի ըլլա հայուն բարօրություն պատրաստողն ու գործադրողն, Հասարակաց ըմբռնումը յուր հավատքը հաստատած է եվրոպական տերությունց վրա, որոնք Բեռլինի դաշնագիրը ստորագրեցին, և զիսկապէս երեքին վրա, Անգլիա և Գաղղիա և Ռուսիա, որոնք անգամ մըն ալ գործադրել տալու համար մեջտեղ ելան, և վեց կուսակալությանց դրութիւնն ու բարեկարգութիւնը կազմակերպեցին, Այդ Բեռլինի դաշնագիրն քառասուն տարիներ անցած են, և դաշնագիրին 61-րդ հոդվածը մեռյալ տառ մնացած է բովանդակ այս երկարամյա միջոցին մեջ, մինչդեռ ինչ որ ուրիշ հոդվածներով որոշված է, անմիջապէս գործադրվեցան, Միթն»՝ այսպիսի լի բավեր հետեցնելու, թէ ընելու միտք չունին»²³⁸։

Եվ իր եզրակացությունը կըլլա. «... Միևնև ուր հայտնապէս շեղուցի կամ շտեմելի, որ եվրոպական տերությունները Հայաստան մը կազմելու կամ Հայաստան մը քարվոքելու մեջ իրենց օգուտ մը չունին, ո՛չ խոսքերնուն հնար է հավատալ, ո՛չ խոստումներուն վրաս հիշ»։

Հակառակ սակայն իր բոլոր վերապահումներուն այն հախուռն պահերուն մասին, որոնցմէ անցած է հայ ազատագրական շարժումը, և հակառակ նաև իր բացասական վերաբերմունքին դեպի այդ շարժման ղեկավարները, մանավանդ դեպի անոնք, որ իր պատրիարքության տարիներուն կզուգադիպին, Օրմանյան այնուամենայնիվ ունի անկեղծ վայրկյաններ, երբ ընական ու արդար կգտնէ հայ ժողովուրդի պողովուրդը. Ու յիծածկեր, որ ինք ևս ունեցած է շրջան մը, երբ խանդավառված է հայ ժողովուրդի հողիին մեջ բռնկիլ սկսող կայծերով։

Դեպքերուն հետ էր, որ փոխվեցան իր տրամադրություններն ալ, Ամեն մեկ հարվածի հետ, զոր հայ ժողովուրդը կկրէր, իր ներսին ալ բան մը փյառ էր, Խանդավառությունը ներսը մարեր էր տակավ, հետզհետե սկսեալիկ դարձեր։

Իսկ այն վայրկյանին, որ իր վերջին մտածումները գրի կառնէր, արդեն արևմտահայ ժողովուրդին կնքը լկար, ու մյուս կնքը վերածված էր վաշկատուն ու խելակորույս հոտի մը։ Թատաթ, մեծագույն զահիճը, զոր երբեկեց ունեցած ըլլա հայ ժողովուրդը, 1915 օգոստոսին շնական հեղնութեամբ մը ալեւտած էր դեսափաններուն, թէ Հայկական հարցը այլևս չկաւ, Երբեմն բան մը կսկսի դարձալ խլորտի Օրմանյանի մեջ, և հուզումով կհիշէ հայ ժողովուրդի ընդվզումի պահերը՝

236 «Ազգապատմա», 9, էջ 5065.

237 Անդ, էջ 5059.

238 «Խոհք և խոսք», էջ 424.

Ուշագրավ է, որ հայ ազատագրական շարժման վրա Օրմանյան կնայի իրեն երեւելովի մը, որ, հակառակ իր վերադարձներուն, նոր կյանք ներշնչած է հայ ժողովուրդին, խոսելով, օրինակ, նրիմյանի կատարած գերին մասին հայ կյանքի մեջ, Օրմանյան կըսէ, ինչ ան աստեղծիւն եղած է ազգասիրական և հայրենասիրական զգացումներուն, որով ազգը տոգորվեցավ հիսուն-վաթսուն տարիներէ ի վեր, և որ պատահական զեղծումներու բացառութեամբ. նոր կյանք ներշնչեց, նոր գործունեութիւն ազգեց, և նոր առաջնութիւններ ստեղծեց հայ տարրին վրա»²³⁹։

Օրմանյան չէր կրնար գուշակիլ սակայն, որ հայ ժողովուրդի ահաւոր այդ ճգնաժամին պահուն, երբ թուրք վարիչները այլևս թաղված կ'ընդհանրէին Հայկական հարցը և Եվրոպայէն կ'զոհեցին հայ ժողովուրդը, նոր աշխարհ մը կ'ստեղծէին հետին, և երկունքի մեջ է դար մը, երբ զանազան լուծերու տակ տվալտող ժողովուրդները ևս պիտի դառնային տակաւ իրենց ճակատագրին, արևուն տակ ազատ շնչելու անկուն մը ունենալով։

Օրմանյան այնքան միայն կրնար գուշակել, թէ ամեն ինչ դեռ կ'որսված չէ, որովհետեւ կարելի չէ դադար խոթել ժողովուրդ մը, որ ապրիլ կուգի։

Իր մտածումները փակելու ատեն Օրմանյան ազոտ հույս մը միշտ ունի։

II. ՕՐՄԱՆՅԱՆ ԵՐԱ ՈՒՐԻՇԸ ԿԴԱՏՆ

Դազազը դնելու ասթիվ կաթողիկոսներն ու պատրիարքները, որոնք կտողանցեն «Աղօթապատում»-ի երեք հատորներուն մեջ և հաճախ նաև անոնց օրով սպրած կարկառուն դժբերք, հոգևորական թե աշխարհական, ամեն մեկուն բնութագրի կուտա Օրմանյան, յուրաքանչյուրին մեջ բնորոշելով մարդը ինչպես որ էր և գործունեութիւնը, որ ան ունեցավ։ Այդ ուրվագծերը ավելի շահեկան կ'դառնան, քանի մեր օրերուն կ'ուտենա իր պատմած դժպէտն ու դժբերքը, և մտնալանդ երբ կ'վերաբերին մարդոց, որոնց հետ շփում ունեցած է ինք, Մարգոց անդրադառնալու այս առիթն զատ, զոր «Աղօթապատում»-ը տված է իրեն, «Խոհ» և խոսք»-ին մեջ ևս հատուկ բաժին մը հատկացուցած է իր մոտեն ճանչցած մարդոց, ամեն մեկուն բնութագրի տալով առանց հաշվելու դեռ այն բնութագրումները, զորս նվիրած է Արմաշի սեմին անցնող հոգևորականներուն ալ նույն այդ «Խոհ» և խոսք»-ին մեջ։

Իրեն մեկը, որ հեղինակութիւն էր այն օրերուն և որ այդպիսին կ'մնա մինչև այսօր ալ, հաճելի է անշուշտ կարգալ զայն, երբ կրնորոշել իր պատմած դժպէտները զիսավոր գերակատարները և երբ որնէ դժմը հոգը դնելու ատեն չի մոռնար անոր տապաւնաբերին վրա խտացնել անոր կյանքն ու գործը, կ'ցելով և իր դատաստանը։ Բայց ավագ, որ բոլորովին ալ անկողմնակալ չէ կրցած մնալ մարգոց հանդեպ, որոնք խառնված են իր իսկ մասնակցած դժպէտներուն։

Մասամբ ինքն ալ կ'խոստովանի այդ, երբ կ'ըսէ. «Փաղափարներու արտահայտութեան կարգին անկաշկանդ կերպով տեսութիւնները բնականաբար անհանգիստութեան և եղբայրական

վրա, և ծանր խոսքեր իսկ չեմ խնայած գործիչներու և գործողութեանց վրա։ Սակայն լկարծիք, թե անձնական կիրքի կամ հուսախար անկալութեան կամ անհաճո եղբայրութեան մը ազդեցութեանն մղված եմ անպատու արտահայտութեանց մեջ, Այս նպատակով զգուշացած եմ խիստ բառերու և ծանր անակաւններու գործածութեանն, այլ ավելի եղբայրական և գործողութեանց նախընթաց և համարեալ և հետեւեալ պարագայները մեջտեղ դնելով՝ ուզած եմ, որ եղբայրութեան խոսքին և գործողութեաններ աղաղակեն, և այս ոճին մեջ ոչ անխրաւ և ոչ անվայելիւ պարագա մը կ'տեսնամ»²⁴⁰։

Ըսելի հետո, թէ իր քննադատած անձներուն դրական կողմերն ալ հիշած է ի հարկին, ան կ'շարունակէ. «Սակայն կ'եղծիք կամ անկանաւններ իրեն պարտք չեմ համարած, երբ խնդիր իր անձնական շրջանակին ուրսեցելով պատմական շրջանակին կ'մտնա, և իմ տեսութեամբ հասարակաց կարծիքը նենգել և հանրութեան խաբել պիտի ըլլար, եթէ իսկութեան ծածկելի, կամ մարդահաճոյութեամբ ծամածոցի»։

Հանրային գործիչն մը, որ հաճախ անխրաւ հարձակումներու թիրախ էր եղած, կ'սպասվէր սակայն, որ ավելի պաղարյուն գտնվեր ուրիշը դատած ատեն, Որովհետեւ խիստ բառեր և ծանր անակաւններ չգործածելու բովանական չէ անկողմնակալ մնացած ըլլալու համար, և ոչ ալ զգուշ բացատրութեանց տակ կարելի է կիրք մը սքողել։

Այս տեսակետով Օրմանյան չէ կրցած անխոցելի մնալ։ Այն արդար և հետեւեալ տեղին քննադատութեանց մեջ, զորս կուղղել իր ժամանակակիցներէն շատերուն, սպրդած

239 «Աղօթապատում», Գ, էջ 5335.

240 «Խոհ» և խոսք էջ 487.

են, ավա՞ղ, կծու, լըսելու համար անպատ-
շահ արտահայտություններ ալ:

Ծիշտ է, որ Օրմանյանի աննպատ ար-
տահայտությունները իր ժամանակակիցնե-
րուն մասին նույն բնույթը լուսելն բոլորն
ալ, ոչ ալ միևնույն շարժառթիվները: Ումանց
հանդեպ աններող է պարզ ալն պատճառով,
որ անոնք հեռվեն կամ մոտեն մաս ունեցած
են իր կրած դառնությանց մեջ: Ուրիշներու
հանդեպ բացասական վերաբերում ունի ա-
նոնց բերած մասնակցության համար դա-
տերու, զորս անիրավ կնկատեն և անհամա-
պատասխան հայ ժողովուրդի շահերուն:

Իր դրեն ելած բուռն արտահայտությու-
ններ ալ կան զանազաններու մասին, որոնց չէ
կրցած համակրիլ, իրեն դուր եկած լրլա-
լով անոնց խառնվածքը կամ նկարագիրը, և
կամ կյանքը, զոր անոնք վարած են:

Մարդկային է դառնությունը, զոր ան կրեց
և որ իրեն կղզացեն իր գրությանց մեջ:
Ուրիշներ, իր տեղը, բոլորովին քեն պիտի
ընեն և կզգին, քիչ են եղած մեր գործիչնե-
րուն մեջ, որոնք չեն հանգուրժած, Ստեփան
Ռսկանին պես, իրենց գտած ապերախտու-
թյան, և հայ անուրը այլևս ղեկամություն
են բերան առած: Ուրիշներ, ինչպես Ա. Ի
Շահպազը, վշտացած պատրիարքն ու իր
ժողովականներն, ուրացած են իրենց կ'ոն-
քը: Եվ սակավ չէ եղած թիվը մեր հանրային
այն գործիչներուն, որոնք առաջին հուսա-
խարություն հետ քաշված են հանրային
կյանքի, իրենց ներքո ոխ մը, գոնե դառնու-
թյուն մը միշտ պահած:

Եթե Օրմանյանի դրությանց մեջ հաճելի չի
թվիր այդ դառնության հետքերը գտնել, ա-
նոր համար է, որ անոր երկերը հավակնու-
թյունն ունին իբրև պատմություն մնալու:

Մարդոց մասին իր ըրած դատաստանե-
րուն մյուս խոցելի կողմը այն է, որ իր ժա-
մանակակիցները դատելու ատեն կառույ-
նորդի հաճախ տպավորություններ, որոնք
միշտ չէ որ կհամապատասխանեն իրականու-
թյան: Եվ ասկե զատ տեղ կուտա նաև պարզ
ենթադրությանց և ըսի-ըսավներու, ժամա-
նակակիցներու մասին իր կարծիքը բանա-
ձևած ատեն: Այնպես որ իր գատաստանե-
րեն ումանք հաճելի չի թվիր կարգալ անոնց,
որոնք նույնպես այդ օրերը ապրեցան և
որոնք այլապես կներկայացնեն այդ միև-
նույն անցքերն ու անձերը: Վաղվան սերուն-
դը սակայն պիտի մոլորի, եթե այդ տպա-
վորությանց պրիսմակին մեջն դիտեն հին
եղելություններ և իր եզրակացությունները
անոնց վրա իսկ հիմեն:

Երբ Դուրյանի պատրիարքության օրով
երուսաղեմի մեջ 1929-ին լույս կտեսներ
հետմահու Օրմանյանի «Խոհ» և խոսքը-ր,

հրատարակիչները նախազգուշությունն ու-
նեցին էին սա քանի մը տողը գրելու նախա-
բանին մեջ. «Օրմանյան սրբազան իր սույն
դործովն ինքզինքը կներկայացնեն պատմու-
թյան բեմին վրա, խոսելով իր անձին, իր
կյանքին և իր գործունեության մասին, և
առիկա իրավունքն է հեղինակին: Բայց թե
որչափ իրավունք ունի իր դատումներուն
մեջ, որոնց հետ շփում և գործակցությու-
նունեցած է, ընթերցողներուն կթողվի վերա-
պահումներ ընել, եթե ուզեն»:

Նախաբանը կզգուշանա ուրիշ մատնու-
նշում ընելու:

Մենք ալ մեր կարգին լուր պիտի անց-
նենք, եթե մարդիկը դատած ատեն այդ
դառնությունը ցույց տված ըլլար միայն
«Խոհ» և խոսքը-ին մեջ, որ առավելապես
իր սեփական հուզումներուն արձագանքն է,
և ուր ժերունի մըն է հին օրերը գերեզմա-
նեն կանչելով զբաղած, որպեսզի զանոնք
վերջին անգամ մը ևս ապրի: Բայց ափսոս
որ «Ազգապատմութեան» մեջ ևս, ուր պատ-
միչը միայն պետք է խոսեր, տեղ-տեղ
կխտանան գույները, երբ իր սեփական հա-
մակրություններն ու հակակրությունները
կվերհիշեն իր օրերու դեպքերը պատմելով:

Օրմանյանի այս տկար բուսներուն ազ-
նարկելով է, որ դիտել կուտար հայ բարձր
հոգևորական մը իր իսկ սաներն, Թորգոմ
պատրիարք գուշակյան. «Բայց երբ թուր
նկատումներ կիցնեն անգամ մը սրտին
ճամբան, ամենին բարձր մատենագրին
համար ալ չկա ավելի դուրին բան, քան
անտեսել ճշմարտությունը»:

Օրմանյան իր ժամանակի հոգևորական-
ներն քիչերուն հանդեպ միայն անխառն
համակրանք ունի: Այդ քիչերն մեկը Ներս-
ես պատրիարք Վարժապետյանն է: Այդ
պաշտամունքին մեջ դեր կխաղա անշուշտ
այն խանդաղատանքը, որով Ներսես զայն
ընդունեց Հայ Եկեղեցիի ժողով: Բայց Օր-
մանյան այլապես ալ հիացում ունի մար-
դուն ու անոր գործին վրա, անստղծա-
գտնելով մարդը անոր մեջ և գործը միակ
կարելին այն օրերուն²⁴¹:

Նվազ խորունկ չէ իր պաշտամունքը նաև
դեպի Մակար կաթողիկոսը, դեպի մեկը,
որուն հանդեպ նախապաշարումներով լե-
ցուն էին մտքերը, երբ ցարը զայն վաճառ-
ցուց իբր կաթողիկոս, մինչ Մեյքիսեդեկ Մու-
րադյանն էր առաջին ընտրելին: Օրմանյան
սակայն Մակարը պատմության կհանձնե ոչ
միայն իբրև անթերի մարդ և անստղծա-
հոգևորական, այլև իբրև ընդուն կաթողիկոս:
Եվ փոխարեն հետո է քերձ զգացումներ
տածել դեպի խրիմյանը: Կրնդունի, որ կուտ

²⁴¹ «Ազգապատմութեան», Գ, էջ 4513—4516:

մըն էր ան ժողովուրդին համար՝ կաթողիկոս դառնալիս առաջ, բայց և կրսն, որ ան ինքզինքն արդարացնել չկրցավ՝ կաթողիկոսական Աթոռի վրա։ Օրմանյան ինքն ալ կօգնե ընթերցողին՝ իր պատվանդանեն վար առնելու համար զայն, բայց կշվարի հայ ժողովուրդի պահպանած պաշտամունքին առջև դեպի հիշատակը մարդու մը, որուն կաթողիկոսությունը հուսախաբ ըրած էր զայն և որ շարունակեց իր կուռքը մնալ։

Օրմանյանի համար առեղծված մըն է արդարև իրիմյանի ապագան, և բացհերաց կիսոստովանի այդ. «Եթե ազգային ժամանակակից պատմությունը առեղծվածական դեմք մը կընդունի, և հին դեմքերու հանդիմանական անբացատրելի անձնավորություն մը գոյությունը կհավանի, այն ալ Մկրտիչ իրիմյանն է անշուշտ»²⁴²։

Օրմանյան փխրածն առեղծվածը մեկնել, բայց, կզգա, որ իր ուժերեն վեր է այդ ինչպե՞ս կըլլա, որ միշակ պատրաստություն մարդ մը, որ սխալն զատ ուրիշ բան չէ ըրած, «Հայոց Հայրիկ» կդառնա մեկնել։

Երիմյանի զարգացումն ու հատկությունը, — կրսն Օրմանյան, — միակողմանի էր, լուկ հայերենով սահմանափակված, միջազգային և օտարազգի տարրերով ճախացած չէր, գործի ճաշակ և շահակցյալ համեմատություն չէր ճանշնար, վարչական հանճարը պակաս ըլլալու լափ քիչ էր, հեռատես և նախատես զգուշավորությունը յուր ասպարեզը չէր, հանդարտ նախապատրաստություն մը և կշռադատությամբ ձեռնարկները իրեն սովորական չէին։ Բայց ուներ քնածին ուշիմություն մը, որ իր բմբռնելու և հիշելու և որոշելու կարողությունը կկազմեր. ուներ քնատուր ճարտարություն մը, որով ամեն պարագայն անվնաս գուրս ելնելու կերպը կգտներ. ուներ գրավիլ ոճ մը և ազդեցիկ խոսք մը, որով դիտեր սիրտներու վրա տիրապետել. և ամենուն վրա ուներ անկեղծ և ուղիղ զգացում մը, որ ամեն թերություն կըլրացներ, ավելածը կշիներ, ծուրը կշտկեր, և որեւէ պակասություն կծածկեր... Առեղծվածային րսինք և կկրկնենք, թի իսկապես այսպես է անձ մը, որ մեծ գործեր արտադրած չէ, որ ետեքն մեծ հետք մը թողած չէ, որ պաշտոններուն մեջ ընդհանրապես հաջողած չէ, որ դիտողությանը և ստեղծարար ներքն ալ ինկած է, և տակավին անբասիր մնացած, համակրություն կորուսած չէ, և համարձակաձայն դավերստներով հիշատակված է»²⁴³։

Օրմանյան հարեանցի միայն կհիշե, թե նույն այդ իրիմյանն եղավ սակայն, որ հայ-

րենասիրությունը արծարծեց հայ ժողովուրդին մեջ։ Ու կմոռնա անմիջապես ավելցնել, որ այդքանը բավական էր... կուռք մը դառնալու համար։

Օրմանյան կմոռնա, որ ժողովուրդը տարբեր շահանիշ ունի իր կուռքերը ստեղծած առնել։ Անոր հոգը չէ, թե ինչ պիտի ըսեն վաղվան մարդիկ իր խանդավառության պահերուն համար այս կամ այն անհատը պատվանդանի վրա զետեղած ժամանակ։ Թավ է, որ անոր հոգվումն մեջ իր սեփական հուշումներն է գտած, և իր սեփական տեսիլները։ Իրիմյան հայ ժողովուրդին կուռքը դարձավ, որովհետև նույնացավ անոր խռովքին ու անոր երազներուն հետ, անոր տառապանքը բաժնեց և անոր հետ միասին հուսաց։

Իզմիրլյանի հանդեպ իր զգացումները արդեն քոլորովին սառն կդառնան, ու դատաստանները վերապահ։ Վերապահ է իր դատաստաններուն մեջ, որովհետև անոր գործունեությունը «Ճիշտ չի գտներ, և սառն է իր զգացումներով այն չկամ վերաբերումին համար, զոր Իզմիրլյան ունեցավ իրեն հանդեպ ամբողջին ձեռքը մնացած օրերուն։ Այնուամենայնիվ քացասական գծերը տված առնել, Օրմանյան Իզմիրլյանի արժանիքներն ալ կհիշե, թե շատ հարեանցի. «Իրեն վարքով անբասիր, եկեղեցականությունը նախանձահույզ, դիտումով ուղղամիտ, աշխատություն մը անխոնջ, նպատակով անալատ, զովված է իրավամբ, թեպետ ինքնահավան և վրեժխնդիր խառնուրդ մը կշահավորեր այդ ձիրքերը. այսուհանդերձ ո՛ր էր, թե վարչականությամբ ալ փայլեր, շործերուն տիրապետել կարենար, և միջոցներու գործածության մեջ ճարտարության և դիվանագիտական հանճարը իրեն առաջնորդ ունենար, որ հաջողությամբ պսակվեր, ինչ որ պակսեցավ յուր առաջին պատրիարքության մեջ, և երկրորդին մեջ ալ շարդարացավ. աքսոր կրած ըլլալու առավելությունը անձին փայլ մը եղավ, բայց ո՛ր արդյունքի արժանավորություն, դի պատրիարքությունը հանրության պետքերուն համար հաստատված պահանջ մըն է, և ո՛չ հայածանաց մըրցանակ»²⁴⁴։

Հեռու է համակրանք տածելն Խորեն Աշրգլյանի հանդեպ ալ։ Համիզը սիրաշահելու քաղաքականությունը ինքն ալ վարեց երբ պատրիարք էր, բայց չի կրնար հաշտվիլ Աշրգլյանի ստրկամտության հետ։

Աշրգլյանը դադարը գնելու առթիվ Օրմանյան կրսն. «Խորեն Աշրգլյան շատ ավելի պատվավոր կյանք ունեցած և համբավ թողած պիտի ըլլար, եթե պատրիարքության

²⁴² «Ազգապատմ», 9, էջ 5333։

²⁴³ Անդ, էջ 5334—5335։

²⁴⁴ Անդ, էջ 5336։

զաքուշ րատերով, և որ հետագային ալ, Օրմանյանի պատրիարքության ատեն, խոժոռ տրամադրությամբ պիտի վերաբերեն դեպի օրվան պատրիարքը, չէր կրնար շարժանանալ կծու րատերու օկեղապատումս-ի մէջ:

Բարթողիմէոս Զամբյանին հասած ատեն զգայի է, որ կրնազգի իր մէջ հալը, որովհետեւ ատենն ունի հոգեւորական մը, որ պատմության պետք է անցնի խարանը ճակտին, օկնձնդրութեան, անհոգ հանգստեան և հեշտալից հաճոյից տիպար մըն էր յուր անհատական կյանքին մէջ, իսկ մտայնութեամբ համոզված տաճկասեր մը ըստ ամենայնի և համենայնի, եթէ չուզէր կարծել, որ այդ զոգացումը իբրեւ հաշտութեան միջոց կզործածէր, էր վրա խոսված մեղադրանքներ այդ կիտին շուրջը կդառնային, ազգային օգուտն ու իրավունքը անարգելու և զոհելու չափ, և նույնիսկ պատրիարքանալու անհազ տենւանքն ալ այդ կերպով հաշտուցնել կհուսար, թեպետ հուսախարար մնացա՞նք²⁵⁰:

Ղեւոնդ վարդապետ Մաքսուտյանի մասին խոսած ատեն արդեն հոգեւորականը չէ որ նկատի ունի, այլ րախտախնդիրը, որ հայ եկեղեցականութեան շարքերուն մէջ սպորդած տասնյակ տարիներ հայ ազգային կյանքը խոռվեց իր զեղծումներու խնդրով: Անոր մասին իր դատաստանը հիշած ենք Սրուսաղեմի խնդրին վրա խոսելու առթիւ. կուզենք միայն այսքանը ըսել, որ Մաքսուտյանի պարագային ան խստաբիր պատմագիր մը չէ միայն, այլ նաև դաժան դատավոր մը, որ կուղի իր իսկ ձեռքով պատժել մեղադրյալը:

Իր մոտին ճանչցած հոգեւորականներուն մէջ այնպիսիներն ալ կան, որոնց հանդեպ հիացում միայն ունի Օրմանյան: Աղոնցմն մեկն է Գարեգին եպիսկոպոս Սրվանձտյանցը, այն, որ առաջինն եղավ հայ հոգին պեղող՝ հոն թաքնված գեղեցկությունները լուսին հանձնելու համար, և որ, ըստ Օրմանյանի, «Հայագիտության շրջանակի մէջ արդունավոր հեղինակ հանդիսացավ, ազգային ծառայությանը անխնայ մշակ եղավ, ժողովուրդական հոգածությանը համար արժանապես գովվեցավ, ուղղամիտ և բարեմուրն րավորութեամբ ընդհանուր համակրութուն շահեցավ: Անխորհուրդ ձեռնարկներն ոգով լափ հետո՛ւ բայց օրինավոր հայրենասիրութեամբը դրպարտվեցավ և կասկածավոր երևնալու դժբախտութիւնն ունեցավ»²⁵¹:

Բնորոշելու առթիւ Օրմանյանի մտքի վատակը, մարդ չի կրնար ակնածանքով կանգ չառնել պահ մը բեղմնավորութեանը առջև նախ հեղինակի մը, որ յոթանասունը անցած է արդեն, երբ կսկսի շարադրել իր ամենին

ուշադրավ երկերը, երկեր, որոնք կպահանջեն որքան ուժեղ և պայծառ հիշողություն, նույնքան թարմ ուղեղ, չհոգնելու համար որոնումներն և պրպտումներն, լմուռնելու համար տրամաբանությանը և խորհրդածությանը ատեն, և լսայթաքելու համար դատաստաններու և եզրակացությունների պահում:

Ակնածանք նպաստին համար ևս, զոր անոնք հայ մատենագրության կերբն, ոչ միայն հայ եկեղեցական գրականության, որ իսկապես կհարստանա քանի մը թանկագին երկերով, որոնց մէջ Հայ եկեղեցին կներկայանա իր հարազատ դիմագծութեամբը և իր իսկական տեղը գտնելով քրիստոնյա եկեղեցիներու ընտանիքն ներս, այլ նաև մեր պատմական գրականության համար ալ, որուն Օրմանյան բազմաթիւ նորութիւններ կերբն, և ինքնուրույն ալ տեսակետներ, որոնք վիճելի իսկ ըլլան, շահեկանութենէ երբեք դուրի չեն:

Իր երկերուն մասին զատ-զատ խոսելու առթիւ հիշեցինք նաև անոնցմն ոմանց խոցելի կողմերը. այստեղ ավելցնենք միայն, որ վրեպներն ղերծ չեն կրնար ըլլալ երկեր, զորս հեղինակը կզրն կամ կավարտե թղաճմայալ տարիքի մը, երբ հիշողության վրեպումներ չեն կրնար չլրլալ պայմաններու մէջ, ուր իրեն կպակսին գրավոր ազդուրներ և ուր ստիպված է հիշողութեամբ կամ հնոավոր տպավորություններով վերականգնել հաճախ դեպքերը, և վերջապես երբ հեղինակ մը կփորձե պատմել իր իսկ խոհերն ու հուշերը անցքերու մասին, որոնց ինքն իսկ խառնված է, և երբ, հետեաբար, մարդկային ուժն վեր է զանոնք թողթին հանձնել անողոք դատավորի մը պես, այսինքն արդարու թեյամբ և անկողմնակալութեամբ:

Այս բոլորով մեկտեղ Օրմանյան պատմության կթողու մտքի պատկանելի վաստակ մը, որ վաղվան սերունդին պիտի պատմե որոնելու, զննելու, ստեղծելու կիրքը մարդու մը, որ գրիչը ձեռքն վար չուղեց ձգել իր վերջին օրերուն անգամ:

Սրբ «Խոհ» և խոսք»-ը ավարտելու մոտ իր տեսությունները կպարզեր մարդկային կյանքին ու անոր նպատակին մասին, ի վերջո զանոնք կամփոփեր տեսակ մը Տասնարանյայի մէջ, որ սապես կվերջանար. «Կյանքին լրումը գործունեությունն է. լավ է կարճ կյանքը արդյունավորութեամբ, քան երկար կյանքը ապարդյունութեամբ»²⁵²:

Կրկնակ եղավ Օրմանյանի քախտավորութիւնը. կարճ շեղավ իր կյանքը, և միևնույն ատեն ապարդյուն լանցավ:

²⁵⁰ Անդ, էջ 485.

²⁵¹ «Ազգայնական» Գ, էջ 5383.

²⁵² «Խոհ» և խոսք, էջ 485.